

«ԻԾԱԳՐԵՐ» - ԺԱՅՌԱՊԱՏԿԵՐՆԵՐԸ ՔԱՐԱՅԾԻ ԵՎ ԴԻՑԱՅԾԻ ՊԱՇՏԱՍՈՒՆՔՆԵՐԻ ՏԵՍԱՆԿՅՈՒՆԻՑ

Հայ ժողովրդական հանելուկների մի մասը գալիս է վաղնջական ժամանակներից: Դրանցից մի քանիսը վերաբերում են Հայոց բարձր լեռների ժայռերին փորագրված «իծագրեր»-ին («այծագրեր»)՝ մ.թ.ա VII-II հազարամյակներում ստեղծված ժայռապատկերներին:¹ Ահա այդ հանելուկներից մեկը. «Միվտակ կող, /Մն իծան մեջ կարածան»:² Թեպետև այս հանելուկն ակնկալում է «թուղթ և գիր» պատասխանը, բայց շատ ավելի ուշ երևան եկած թղթի համարժեքը հանելուկի բանաձևում, ինչպես տեսնում ենք, կող-ն է՝ լեռան կողը, իսկ նույնաբնույթ մյուս հանելուկներում՝ լեռներ-ը, պայիր-ը («գառնիվայր»), դար-ը («բլուր»), փլեր-ը («բլրակներ»): Այս բառերը կասկածի տեղ չեն թողնում, որ հանելուկներում հիշված «իծան»-ը՝ «գրեր»-ը, վերաբերում են ժայռապատկերներին: Ընդ որում, այդպիսի հանելուկների համահայկական բնույթի վկան դրանց գրառման վայրերի

Նկ. 1

աշխարհագրությունն է՝ Ալաշկերտ, Արցախ, Ջեթրուն, Խարբերդ, Խոտրջուր, Կեսարիա, Պարսպատունիք (Ղարադաղ), Վաղարշապատ, Վան:³ Ինչպես վերոբերյալ հանելուկը, այնպես էլ ներքոբերյալ ուրիշ մի շարք տվյալներ ցույց են տալիս, որ հանելուկներում տառերն՝ «իծան» («այծեր»), իսկ ժայռապատկերներն՝ «իծագրեր» կոչվելու պատճառը մեր հեռավոր նախնիների մտածելակերպում «այծ» և «գիր» հասկացությունների սերտաձած լինելու մեջ է: Իսկ թե ինչու են առաջին հայացքից անհարիր այդ հասկացությունները կապի մեջ դրվել ու սերտաձել, կփորձենք ցույց տալ եղած տվյալների վերլուծության

միջոցով՝ սկսելով այծի (քարայծի) առասպելաբանական կերպարից: Այծի առասպելաբանական կերպարը ձևավորվել է վաղ նախնադարում: Մայր այծերը սովորաբար երկվորյակ ուլիկներ են ծնում: Այս հանգամանքը պատ-

¹ Կարախանյան Գ., Ժայռապատկերներ, «Հայկական սովետական հանրագիտարան», հ. IV, Եր., 1978, էջ 277: Դրանք տարածված են «մինչև Հայկական Տավրոսի լանջերը, մինչև Ասորիք-Պաղեստինի ու Բրաքի սահմանները» (Մարտիրոսյան Հ., Գիտությունը սկսվում է նախնադարում, Եր., 1978, էջ 9): «Իծագրերին» ծնունդ տված այս տարածքը հնդեվրոպական ցեղերի նախահայրենիքն է. այն նույն տարածքը՝ «Փոքր Ասիայից մինչև Միջագետք և պատմական Բրան», որտեղ մ.թ.ա. IX-VIII հազարամյակներում տեղի է ունեցել վայրի այծի ընտելացումը (Гамкрелидзе Т., Иванов В. Индоевропейский язык и индоевропейцы, այսուհետև՝ ИЯИ, т. I-II, Тб., 1984, т. II, стр. 588):
² Հարությունյան Ս., Հայ ժողովրդական հանելուկներ, Եր., 1965, էջ 178:
³ Նույնը:

ճառ է դարձել, որ հակադրամիասնության մեջ ըմբռնված բնական երևույթները առասպելաբանական մարմնավորում ստանան նաև ի դեմս սպիտակ և սև այծերի: Այսպիսով, նրանք դարձել են խորհրդանիշները լույսի և խավարի, ցերեկվա և գիշերվա, Լույս (Այս՝ Կենդանի էակների) աշխարհի և Մութ (Այն՝ Անդրշիրիմյան) աշխարհի, արևային և ամպրոպային երևույթների և այլն (նկ. 1):⁴ Արցախյան հեքիաթներից մեկում հանդիպում ենք Լույս և Մութ աշխարհները խորհրդանշող այծերի վաղազույն կերպարներին: Խոր հորում հայտնված հեքիաթային հերոսին խորհուրդ են տալիս. «տու կըքլինասս էսինչ տըեղը մին ախպուր կա, մին սև էծ, մինգլել մին սիպտակ էծ միշտ կյամ ըն էտ ախպըրան ճուր խմում, լոք կըտաս եր ինիս էտ սիպտակ էծին մաշկեն նստես, քեզ տուս ա ուննական լուս ախշարքը, իսկ վըեր շիլ ինգլիր սև էծին մաշկեն նստեցեր, տուս ա ուննական ավելի մթեն ախշարք»:⁵ Հիշատակված աղբյուրը համապատասխանում է առասպելաբանական այն գետին, որը միմյանցից սահմանագատում էր Լույս (Կենդանի էակների) և Մութ (Մեռյալների, Անդրշիրիմյան) աշխարհները, իսկ սպիտակ և սև այծերը խորհրդանիշներն են այդ հակադիր աշխարհների:

Այժի առասպելաբանական կերպարի լուսավոր և խավար երևույթների խորհրդանշաններ ծառայելու երևույթն արդեն առկա է ժայռապատկերներում: Ինչպես Հ. Մարտիրոսյանն է նշում, դրանցում այծապատկերները փոխարինում են արևապատկերներին և արևի խորհրդանշաններին:⁶ Որ այդ երևույթը հնդեվրոպական ժողովուրդների նախնիներին բնորոշ է եղել ի սկզբանե, կարելի է կռահել հետևյալից: Վաղ հ.-ե. DY արմատից են ծագում հայ. *տիկ* «տիկ, տկճոր, պարկապուկ» < *«այծ» և *տի* «ցերեկ, օրվա լույս մասը» բառերը:⁷ Մրանցից առաջինի արմատակիցներից և իմաստակիցներից են հուն. *լակոն*. *δίζα* «այծ», հին բարձր գերմ. *ziga* «այծ», *zickī* «ուլ», անգլ. *սաքսու ticcen* «այծիկ» բառերը,⁸ որոնց շարքը պետք է դասել նաև հայ բարբառային *տրլնգալ* բառի **տիր* արմատը (*տիկ* < DY +g աճական, **տիր* < DY+r աճական): *Տրլնգալ* < **տիր-լնգալ* նշանակում է

⁴ Մարտիրոսյան Հ., Բարայեյան Հ., Գեղամա լեռների ժայռապատկերները, «Հայաստանի հնագիտական հուշարձանները», հ. 6, Ժայռապատկերներ, պրակ II, Եր., 1971, աղ. 330: Պետրոսյան Ս., Երկգույն-երկհարկ տիեզերքի մասին առասպելաբանական պատկերացումը Հայկական լեռնաշխարհում, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1991, թիվ 2, էջ 126-127: Նույնի, Հնագույն Հայաստանի գլխավոր աստվածությունների շուրջ, «Հայաստանի էկոլոգիական հանդես» թիվ 2, Եր., 2003, էջ 125-133:

⁵ «Հայ ժողովրդական հեքիաթներ», հ. VII, Եր., 1979, էջ 13: Արցախյան ուրիշ երկու հեքիաթներում գույգ այծերի փոխարեն գույգ հակամարտ խոյեր կամ ոչխարներ են (Նույն տեղում, հ. V, Եր., 1966, էջ 21, 271-272), բայց նախնականը այծերն էին լինելու:

⁶ Մարտիրոսյան Հ., Բարայեյան Հ., Գեղամա լեռների ժայռապատկերները, Եր., 1971, աղ. 298, 302:

⁷ *Андреев Н.*, Раннеиндоевропейский праязык, М., 1986, стр. 87.

⁸ *Աճառյան Հ.*, Հայերեն արմատական բարբառան (այսուհետև՝ ՀԱԲ), հ. IV, Եր., 1979, էջ 405:

«ոստոստել, ցատկոստել»⁹ և որպես երկրորդ բաղադրիչ ունի *լնգալ/լնգլնգալ* «խախտուտ դրված լինելով շարժվել, խթխթալ, այս ու այն կողմ խաղալ» բառը:¹⁰

Վաղ հ.-ե. *DY* արմատից ծագած հայ. *տիւ* բառի արմատակիցներից և իմաստակիցներից են հին հնդկ. *divasa-* «օր, ցերեկ» հուն. *ε'ύ-δῖος* «լավ ու պայծառ օր», լատին. *dies* «օր», բայց նաև հին հնդկ. *dyāuś* «օր, երկինք», *dēvá* «աստված», հուն. *Ζεύς, Διός* «Ջևս, աստված», լատին. *Deus* «Աստված» և այլն բառերը:¹¹

Այծի առասպելաբանական կերպարն է, որ հազարամյակների ճանապարհ անցնելով և սրբազան գրերի հետ ունեցած իր կապը պահպանելով՝ տեղ է գտել Վանի Այգեստան թաղամասի հարևանությամբ գտնված եկեղեցու *Քոշահան Մբ Աստվածածին* անունը բացատրող ավանդազրույցում: Ըստ դրա՝ եկեղեցում պահպանվող Մբ գիրքը թաղված տեղից հայտնաբերել էր քոշը՝ արու այծը:¹²

Ժայռապատկերներում այծը հանդես է գալիս նաև ամպրոպային երևույթների խորհրդանիշի դերում¹³ և Մեռյալների աշխարհի հետ ունեցած կապի մեջ: Ինչպես Ա. Աբրահամյանն է նշում, այս դեպքում այծն «ունեցել է նաև մոգական նշանակություն, նրա պաշտամունքը կապված է եղել անդրժիրիմյան կյանքի պատկերացումների հետ»:¹⁴ Պատահական չէ, որ հետագա հայկական հավատալիքներում այծին՝ սև այծին առնչված (անգամ նույնացված) ենք տեսնում սատանային: Այդպես է, օրինակ, «այծ» պատասխանն ակնկալող «սատանեն գնաց, թամբը մնաց» հանելուկում¹⁵, մի շարք առածներում (գրի առնված Աշտարակում, Թիֆլիսում, Շիրակում, Վանում)¹⁶, ժողովրդական հեքիաթներում և «Մասնա ծոեր» դյուցազնավեպում:

Ժայռապատկերների այծերի բազմաթիվ ու բազմազան լինելը պայմանավորված է լինելու ոչ միայն նրանց տնտեսական նշանակությամբ ու պաշտամունքով, այլև վերջինս իրականացնող, նախնադարյան քրմի մասին գոյություն ունեցած առասպելաբանական պատկերացումներով: Գոնե ծիսական արարողություններում քուրմը ուղղակի այծ կամ այծամարդ էր ըմբռնվելու: Ըստ այսմ, քրիստոնյա հայի պատկերացումներում անգամ նոր ժամանակների հոգևորականի (մահմեդական, թե քրիստոնյա) կերպարը համադրված էր մնում այծի առասպելաբանական կերպարին: Դրա արտացոլումներն են առկա հազվագյուտ *տրվան* բառում և ժողովրդական հանելուկներում: *Տրվան* նշանակում է «մուլայի կար-

⁹ *Մայխասյանց Ս.*, *Հայերեն բացատրական բառարան (այսուհետև՝ ՀԲԲ)*, հ. IV, Եր., 1945, էջ 448: Հմմտ. Նույն *տիր «այծ» արմատը պարունակող տրտիկ, տրտինկ «չորքոտանիների ուրախ-ուրախ ցատկոստելը, խաղալը, խայտալը» բառերը: (Նույն տեղում հ. IV, էջ 449):

¹⁰ ՀԲԲ, հ. II, Եր., 1944, էջ 205:

¹¹ ՀԱԲ, հ. IV, էջ 410:

¹² *Ղանալանյան Ա.*, *Ավանդապատում*, Եր., 1969, էջ 245:

¹³ Եղջերավոր խոտակեր կենդանիների և ամպրոպային երևույթների միջև ստեղծված առասպելաբանական կապի վերաբերյալ տե՛ս *Մ. Աբեղյան*, *Երկեր*, հ. VII, Եր., 1975, էջ 66:

¹⁴ *Աբրահամյան Ա.*, *Նախամաշտոնցյան հայ գիր և գրչություն*, Եր., 1982, էջ 32:

¹⁵ *Հարությունյան Ս.*, նշվ. աշխ., էջ 57:

¹⁶ *Ղանալանյան Ա.*, *Առածանի*, Եր., 1960, էջ 291, 295:

դացած առավոտյան աղոթքը՝ մզկիթի աշտարակից»¹⁷: Հավաստի ստուգաբանություն չունեցող հայերեն այս բառը կարելի է կազմված համարել *տիր-վան* բաղադրիչներից, որոնցից առաջինը **տիր* «այծ» բառն է, իսկ երկրորդը ըստ երևույթին առնչվում է *վանկ/վանգ* «հնչյուն, ձայն» բառին, հմմտ. միջ. պարս. vāng «ձայն, աղաղակ», մանավանդ նրան հանգող քրդ. vank, զազա. veng «ձայն աղաղակ, մուեզզիների կոչը»¹⁸: «Քահանա և բեմ» պատասխանն էլ ակնկալող հանելուկում ասվում է. «Սարին վրա ածը (այծ) կը մըկըկա»¹⁹: «Սարին վերեն մարդ մը կայնի, /Կը գրուցի՝ մարդ չի/Կը քարոզի՝ վարդապետ չի» հանելուկը թեև ակնկալում է «գրքակալ» պատասխանը,²⁰ բայց սա, ինչպես ցույց է տալիս *սար* բառը, վերինաստվածը պատասխան է: Նախապես հանելուկը վերաբերել է քարայծին: Հանելուկներում սարը համարժեքն է բարձրադիր խորանի և բեմի (հմմտ. մզկիթի աշտարակը), Սբ գիրքն ընթերցող ու քարոզող հոգևորականը՝ սարի վրա մըկըկացող այծի (հմմտ. տրվան կարդացող մոլլան), իսկ բարձրադիր Սբ գիրքն էլ՝ հնագույն սուրբ գրերի՝ «իծագրեր»-ի: Հեթանոս հայերի *Տիր* կամ *Տիր* կոչված աստվածության անուններն ստուգաբանած Է. Աղայանը դրանք համարում է արմատակիցները հին հնդկ. dyāus «օր, երկինք», devā «աստված», հուն. Ζεὺς, Διὸς «Ջևս աստված», լատին. Deus «Աստված» բառերի,²¹ իսկ դրանք հանգում են վաղհնդեվրոպական DY արմատին, որից են ծագում հայ. *տիւ* «օրվա լույս մասը, ցերեկ» **տիր* «այծ» և *տիկ* «տիկ, տկճոր», «պարկապզուկ» («այծ») բառերը: Մեր խորին համոզմամբ, սպիտակ և սև առասպելաբանական հակոտնյա երկվորյակ այծերի նախատիպերի վրա են ձևավորվել *Տիր/Տիր* և *Տորք* կոչված աստվածությունները: Վաղհնդեվրոպական DY արմատից ծագած *Տիր* և *Տիր* դիցանուններում առկա է միևնույն *ր* աճականը (հմմտ. *բարձ-ր*, *թանձ-ր*, *ման-ր*, *մեղ-ր*, *փոք-ր*), բայց առաջինն ունի «լուսավոր (աստված)», երկրորդը՝ «այծ (աստված)» իմաստները: Տյուր/Տիր դիցայծին պիտի առանձնացնել հետագայում նրան համադրված իրանական Տիր (<ավեստ. Tištrya) աստվածությունից, որը Tištrya աստղի (Միրիուս, Շնիկ) անձնավորում աստվածությունն էր: Սրա անունն էր կրում հին իրանցիների տոմարի չորրորդ ամիսը (հմմտ. պարսից արեգակնային տոմարի չորրորդ ամսի *Թիր* և հայոց հին տոմարի չորրորդ ամսի *Տրէ* անունները):²²

Ըստ Ագաթանգեղոսի՝ Գրիգոր Լուսավորիչն ու Տրդատ թագավորը, իբրև թե, հայոց հեթանոսական մեհյանները կործանելիս Երազամույն վայրում էին «դիպեալ ի ճանապարհի երազացոյց, երազահան Տրի դից, դպրի գիտութեան

¹⁷ ՀԱԲ, հ. IV, էջ 439-440:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 304:

¹⁹ **Հարությունյան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 88: Հմմտ. նաև «Մազը թե գորություն ունենա, էծը մարգարե կը լինի» առածը (**Ղանալանյան Ս.**, Առածանի, էջ 191): Ըստ երևույթին, ժամանակին գոյություն են ունեցել սպիտակ այծ/հայ հոգևորական և սև այծ/օտար հոգևորական (>մոլլա) համադրումները:

²⁰ **Հարությունյան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 181:

²¹ **Աղայան Է.**, Բառարանական և ստուգաբանական հետազոտություններ, Եր., 1974, էջ 148-150:

²² ՀԱԲ, հ. IV, էջ 435:

քրմաց անուանեալ դիւան գրչի Որմզդի...»²³: *Երագահան* և *Երագացոյց* բառերը Տիրին բնութագրում են որպէս քնի և երագների աստծու (հմմտ. Նոր Նախիջևանում *այծերը գալ* բառակապակցության «քունը տանել» նշանակությունը)²⁴ Տիրի կրած *Գրիչ* մակդիրը համարժեքն է *Գրող*՝ «գիր անող» մակդիրի: Դրանք առնչվում են նաև ոգիների աշխարհի հետ կապված այնպիսի մի երևույթի, ինչպիսին է գրբացությունը («թուղթ ու գիր» անելը): Առասպելաբանական այծը նախատիպ ունեցած Տիրի *Գրող* մակդիրը այսօր էլ գործածական է «չարք» նշանակությամբ (հմմտ. «Գրողի բաժին դառնաս», «Գնա՛ գրողի ծոցը» և նույնաբնույթ ուրիշ մի շարք անեծքներ):

Տիրի՝ հոգեառ գործառույթը քրիստոնյա հայերի ժողովրդական հավատալիքներում հատկացվել է աստվածաշնչային Գաբրիել հրեշտակին:²⁵ Ժողովրդական հեքիաթներից մեկում ասվում է. «Տղեն էր *իծու փոստ* քաշեց վրեն, քառսուն հատ զանգուլակ կախեց վզեն, էղավ Գաբրել հրեշտակ»:²⁶ Թե ինչու ժողովրդական հավատալիքներում աստվածաշնչային կերպարներից հոգեհանության հետ կապ չունեցող Գաբրիել հրեշտակապետին է հատկացվել հոգեառի պաշտոնը, թերևս պետք է բացատրել սրա անվան հետ մեր հեթանոսական հոգեառ աստվածության՝ Տիրի կրած և «այծ» նշանակող մակդիրի հնչյունական նմանությամբ (հմմտ. մեր *Տիր* և *Տիր* դիցանունների իրանական *Տիր* դիցանվան հետ ունեցած նմանության պատճառով դրանք կրած աստվածությունների նույնացման երևույթը): Այս դեպքում մենք ի նկատի ենք առել հնդեվրոպական լեզուներում «արու այծ» նշանակող այնպիսի բառերի գոյությունը, ինչպիսիք են լատին. *capra*, հին իռլ. *gabor*, վալ. *gafir*, հին իսլ. *hafir*, հին անգլ. *hæfer* արմատակից բառերը:²⁷ Կարծում ենք, թե նույն հնդեվրոպական արմատն է առկա միջնադարյան Սյունիքի Վասակ իշխանի *Գաբրու* մականվան (վերջածանցի համար հմմտ. *ծակ-ուռ*, *ճասպ-ուռ*, *մամ-ուռ*, *ջաջ-ուռ*), Մեծ Հայքի *Գաբառու դաշտ* (<**Գաբ-առ*. հմմտ. *գաւ-առ*, *խոյ-առ*, *կոթ-առ*, *պայծ-առ*) տեղանվան մեջ և *Գաբիթեան* (<**Գաբ-իթ-եան*) ու *Գաբեղեանք* (<**Գաբ-եղ-եան-ք*) գավառանուններում:²⁸

Ագաթանգեղոսի վերոհիշյալ հաղորդման մեջ առկա *դայրի գիտութեան քրմաց* բառակապակցությունը չի կարող վերաբերել միայն սև այծը նախատիպ ունեցած աստվածությանը, այլ նաև առասպելաբանական սպիտակ այծը նախատիպ ունեցած աստվածությանը, որովհետև դպրությունն ու գիտությունը նաև մտավոր *լուսավորությունն* են: Իսկ *դիւան գրչի Որմզդի* բառակապակցության մեջ առկա *Որմիզդ* դիցանունը, որը հին իրանական Ահուրամազդա աստծու անվան միջին պարսկերենից (պահլավերեն) եկած մի ձև է, վկայում է Երագամույնի մեհ-

²³ Ագաթանգեղայ պատմութիւն Հայոց, Եր., 1983, ՃԸ, 778:

²⁴ ՀԱԲ, հ. I, Եր., 1971, էջ 170:

²⁵ *Արեղյան Մ.*, նշվ. աշխ., հ. VII, էջ 22:

²⁶ «Հայ ժողովրդական հեքիաթներ», հ. IX, Եր., 1968, էջ 106: *Տե՛ս նաև* հ. I, Եր., 1959, էջ 500, 512-513 և այլն:

²⁷ *ИЯИ*, т. II, стр., 515, стр. 2, стр. 586.

²⁸ *Երեմյան Մ.*, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Եր., 1963, էջ 46, 51, 109, 110:

յանում նաև իրանական Տիր աստվածության պաշտամունքի գոյության և կրոնական սինկրետիզմի ևս մեկ դրսևորման մասին:

Առասպելաբանական սպիտակ և սև երկվորյակ այծերի մարդատիպ ժառանգորդները՝ Տյուր/Տիր և Տորք հակոտնյա աստվածությունները, այդուհանդերձ, համագործակցել էին «իծագրեր»-ժայռապատկերներն ստեղծելիս: Այդպիսի համագործակցության դեպքեր կան նաև այլ երկվորյակ եղբայրների դեպքում: Իրանական լուսավոր Ահուրամազդան (Որմիզդ) և խավարամած Ահրիմանը (Ահրմն) միասին էին ստեղծել արևը, հռոմեական Հռոմուլոսն ու Հռեմոսը միասին էին հիմնադրել Հռոմը, մեր Մանասարն ու Բաղդասարը միասին էին հիմնադրել Մասնա բերդը: Գիրը՝ այս դեպքում «իծագրեր»-ը, ըմբռնվում էր Այս՝ Կենդանի էակների աշխարհը, Այն՝ Մեռյալների աշխարհին, անցյալը ներկային կամրջող երևույթ, ուստի նրա ստեղծման գործում մեր նախնիները մասնակից են դարձրել այդ հակոտնյա աշխարհներն ու երևույթները խորհրդանշող սպիտակ և սև այծերի առասպելաբանական փոխանորդ դիցայծերին միաժամանակ, համատեղ:

«Այծ» (սև այծ) և «գիր» հասկացությունների առասպելաբանական-իմաստաբանական կապն արտացոլված ենք տեսնում Անգեղյա Տորքի մասին առասպելում: Այն, Մովսես Խորենացու համաձայն, Տորքն էր՝ «այր խոժոռագեղ եւ բարձր եւ կոպտարանձն եւ տափակաքիթ, խորակն եւ դժնահայեաց», «վիթխարի հասակաւ եւ ուժով», նա կարող էր «բուռն հարկանել գորձաքար վիմաց, ուր ոչ գոյր գեզութիւն, եւ ճեղքել ըստ կամաց... եւ քերել եղնգամբքն եւ կազմել որպէս տախտակ եւ գրել նոյնպէս եղնգամբք իւրով արծուիս եւ այլ այսպիսիս»: ²⁹ Տորքի կապը ժայռապատկերների հետ նկատած Ա. Ղանալանյանը գրում է. «...ժայռապատկերները, մեր կարծիքով, ավանդական Տորքին վերագրված քարարվեստի այդօրինակ նմուշներից են, որն այնքան տարածված ու ծաղկած է եղել Հայկական լեռնաշխարհի հնագույն բնակիչների մոտ»: ³⁰ Կարծում ենք՝ այս դեպքում պատճառը «այծ» և «փորագրություն, գիր» հասկացությունները առասպելական հսկա այծամարդու կամ դիցայծի կերպարում համատեղված լինելու մեջ է: Եթե վիպական հսկա Տորքի առասպելաբանական նախատիպը այդպիսին ըմբռնված չլիներ, ապա Տորքը օժտված չէր լինի այնպիսի պինդ եղունգներով, որոնցով ժայռաբեկորներ էր հղկում և դրանց վրա տարբեր պատկերներ փորագրում: Ուրեմն նրա ամենավաղ և բնական նախատիպը եղել է պինդ կճղակներ (*կճղակ* կոչվում է «չորքոտանիների ոտքի եղունգը») ³¹ ունեցող ժայռաբնակ քարայծը՝ սև արու այծը: «Փորագրություն, գիր» և «այծ» հասկացությունների առասպելաբանական-իմաստաբանական կապի մասին են խոսում և մատ ու

²⁹ Մովսիսի Խորենացու պատմություն Հայոց, Եր., 1981, գիրք Բ, գլ. ք: Քեր արմատը նշանակում է «քերած կամ գրած բան» (քեր <հ.-ե. *sger-, qer- «կտրել, ճեղքել»), որից՝ քերել բայի նաև «փորագրել, քանդակել» նշանակությունները: Նույն արմատից ունենք քերական «քերականագետ, քերթող», «քերածո, քանդակագործ» բառը (ՀԱԲ, հ. IV, էջ 570-571): Հմմտ. «Քերոթ-նկարակերպ, կամ նախշ» և «Քերդա-գրագիր» («Բառգիրք հայոց», Քննական բնագիրը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Հ.Ամալյանի, Եր., 1975, էջ 333):

³⁰ Ղանալանյան Ա., Ավանդապատում, էջ ՃԽԹ:

³¹ ՀԱԲ, հ. II, Եր., 1973, էջ 604:

եղունգի միջնորդական դերը դրանում բացահայտում հետևյալ տվյալները: «Մատներ» պատասխանն ակնկալող հնագույն հանելուկներից մեկում ասվում է. «Իմ հորանք տասը էծ ունին, տասի ճակատն էլ պեծիկ (պիսակավոր) ա»:³² Այստեղ առկա են ինչպես «մատներ» և «այծեր», այնպես էլ «մատի եղունգ» և «այծի պիսակավոր ճակատ» առասպելաբանական համադրումները, իսկ հայերեն *եղունգն* բառը գործածվել է նաև փորագրող գործիքի համար՝ «քանդակագործի գրիչ» նշանակությամբ:³³ Քանի որ կճղակը «չորքոտանիների ոտքի եղունգն» էր, իսկ այծը առասպելաբանորեն կարող էր համադրվել սատանային (հմմտ. *սև այծ* և *սև սատանա*), ապա հասկանալի է, որ այծի կճղակը կարող էր ընկալվել ինչպես այծի, այնպես էլ սատանայի եղունգ: Որ հենց այդպես էլ եղել է, ցույց է տալիս օբսիդիանի (վանակատ) ժողովրդական *սատանի եղունգ* անվանումը:

Ս. Սալխասյանցի «Բացատրական բառարան»-ում կարդում ենք. «Մատանի եղունգ: 1. Սև գալյախազ (որով իբր թե Կայենը սպանել է Աբելին): 2. Մի տեսակ սև քար, որից շիշեր են պատրաստում: 3. Սև շիշի կտոր, որի վրա թքելով դեն են ձգում (իբրև սատանի քար)»:³⁴ Հրաբխային ծագումով վանակատի խոշոր կուտակումներ կան Հայկական լեռնաշխարհի տարբեր շրջաններում: Դրանցից մեկը Արագածի լանջի Արտին լեռան հանքավայրն է: Վանակատը, հին քարի դարից սկսած, մարդու կողմից կիրառվել է կտրող և հատող աշխատանքային գործիքներ, իսկ հետագայում նաև նիզակների և նետերի ծայրակալներ պատրաստելու համար: Արագածոտնի մարզի Ներքին և Վերին Նավեր հնավայրերից պեղվել են «հիանալի մշակված վանակատե նետալաքներ», որոնք «գարմանալի սուր են»:³⁵ Ուրեմն, դրանցից կարելի էր նաև գրոցների ծայրակալներ պատրաստել և դրանցով Հայոց լեռների ժայռաբեկորներին փորագրել առաջին ժայռապատկերները, ինչպես և վարվել են մեր հեռավոր նախնիները: Ինչպես նշվեց, գրոցը՝ «քանդակագործի գրիչ»-ը, նաև *եղունգն* («եղունգ») է կոչվել: Սրանով ուղղակի իմաստաբանական կապի մեջ են հայտնվում «սատանի եղունգ»-ը՝ առասպելաբանորեն համադրված «չորքոտանիների ոտքի եղունգ»-ի և ժայռաբնակ արու քարայծը (սև այծը) նախատիպ ունեցած վիպական հսկա Տորքի փորագրող եղունգները:

Տորքի վիպական կերպարի առասպելաբանական-տոտեմական նախատիպը սև այծ լինելու մասին է խոսում ինչպես նրա մռայլ արտաքինի խորենացիական նկարագրությունը, այնպես էլ անվան ստուգաբանությունը: *Տորք*-ը արմա-

³² Հարությունյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 103:

³³ ՀԱԲ, հ. II, էջ 22:

³⁴ ՀԲԲ, հ. IV, էջ 189: Համաձայն հայ ժողովրդական ավանդությունների՝ սատանի եղունգ կոչված քարով է աստվածաշնչային Կայենը սպանել իր եղբայր Աբելին (Ղանալանյան Ա., Ավանդապատում էջ 77, 337-338): Այստեղ գործ ունենք հակամարտ երկվորյակների մասին հայկական (հնդեվրոպական ծագումով) ավանդությունը աստվածաշնչային թեմային հարմարեցնելու հետ (Պետրոսյան Ս., Դասերը և եռադասության դրսևորումները հին Հայաստանում, Եր., 206, էջ 85-86):

³⁵ Մխնեղյան Հ., «Հայկ և Բել»՝ առասպել լ, ա՞նք, թե՞ իրապատում, «Հայկագունիներ.

Նվիրվում է Հայոց ձորի ճակատամարտի 4500-ամյակին», Եր., 2013, էջ 100-101:

տակիցն է հուն. *δορκός* «այծքաղ» բառի, որի հետ միասին ծագում է հ.-ե. **dor-k-* նախաձևից:³⁶ Վերջինիս **dor-* արմատը միջին ձայնդարձն է հ.-ե. **der-* «վազել» արմատի, որին են հանգում նաև թրակացիների *Δρενις* արական անձնանունը և նրա իմաստակիցը՝ այբաներեն *drēni* «եղջերու» բառը:³⁷ Նշենք նաև, որ գոյություն ունեցող կարծիքը *Տորք*՝ դիցանունը խեթալուվիական *Tarhuna*, *Tarhund*, *Tarku* կոչված ամպրոպի աստծու անունից ծագելու վերաբերյալ չի հաստատվում: Բայց նրանք հուն *δορκός*-ի հետ միասին ծագում են հ.-ե. **dor-k-* նախաձևից, որովհետև հ.-ե. **d->* հայ. *ւ*, հուն. *δ*, խեթ. *t*, հ.-ե. **o->* հայ. *ո* (օ), հուն. *ο*, խեթ. *a*, հ.-ե. **k->* հայ. *ք*, հուն. *κ*, խեթ. *k*, *h*:³⁸

«Այծ» և «փորագրություն, գիր» հասկացությունները դիցայծի առասպելաբանական կերպարում համատեղված է եղել նաև մուծածիրյան ծագումով ուրարտական *Խալդի* աստծու և սեպագիր գրության դեպքում: Վանա ժայռաբլուրին փորագրված «Մեերի դռան» սեպագիր արձանագրությունը բովանդակում է ուրարտական նոր՝ պաշտոնական դիցարանը *Խալդի*ի գլխավորությամբ: Ընդ որում, ուրարտական սեպագիրը երկիր է ներմուծվել (կամ տեղում ստեղծվել) մուծածիրյան քրմերի կողմից՝ որպես իրենց հարագատ աստծու պաշտամունքի բաղադրիչ: Այդպիսի բաղադրիչ էր նաև սպիտակ այծի պաշտամունքը: *Խալդի* աստծու տոտեմական նախատիպի արու քարայծը լինելու վերաբերյալ խոսում են ինչպես նրան (միա՛յն նրան) ուլեր գոհաբերելու հանգամանքը,³⁹ այնպես էլ նրա կրած *Խալդի* անունը: *Hal-di* բաղադրիչներից բաղկացած այս դիցանվան առաջին բաղադրիչը նույնական է հայերեն *խաղախ* (<*խաղ-ախ) «կաշի, մորթի» բառի **խաղ* «այծ» արմատին, իսկ երկրորդը՝ հայերեն *դի-ք* «աստված, կուռք» բառն է:⁴⁰

«Փորագրություն, գիր» և «այծ» հասկացությունների սերտաձած լինելու փաստն է արձանագրել հայ **կուտ* արմատը, որից ունենք բարբառային *կտի* (<*կուտ-ի) «գառ, ուլ, ոչխար, այծ», «հատկապես՝ այծ» և *կտիկ* (<*կուտ-իկ) «այծ, պստիկ այծ» բառերը⁴¹ (վերջածանցի համար հմմտ. *արտի*, *արտիկ* «վայրի ոչխար»): Ըստ երևույթին, **կուտ* արմատը նշել է արու այծերի մենամարտելիս իրար հրմշտելու, պոզահարելու հատկությունը, որովհետև այն առկա է նաև հետևյալ բարբառային բառերում. *կտել* (<*կուտ-ել), *կտկտել* (<*կուտ-կուտ-ել), *կտստել* (<*կուտ-ուտ-ել), «հրել, մշտել, մխտել, հրմշտակել»,⁴² «հրել, մխտել, բոթել», «այս ու այն կողմ հրմշտակել, բոթբոթել», «առաջ քշել»:⁴³

³⁶ Պետրոսյան Ս., Հնագույն Հայաստանի գլխավոր աստվածությունների շուրջ, էջ 127-128, Նույնի, Ամպրոպի աստծու մակդիրները գահանուններում, «ՎՊՄԻ միջազգային գիտա-ժողովի նյութեր՝ նվիրված հայ գրատպության 500-ամյակին», Վանաձոր, 2012, էջ 7, ծան. 5:

³⁷ Георгиев В. Исследования по сравнительно-историческому языкознанию, М., 1958, стр. 120.

³⁸ Ջահուկյան Գ., Հայերենը և հնդեվրոպական հին լեզուները, Եր., 1970, էջ 85, 135:

³⁹ Меликишвили Г. Урартские клинообразные надписи, М., 1960, надп. N 27.

⁴⁰ Պետրոսյան Ս., Խալդի դիցայծի և գինու պաշտամունքի շուրջ, «Հանդես ամսօրեայ», Վիեննա, 1997, թիվ 1-12: Հմմտ. ՀԱԲ, հ. IV, էջ 405:

⁴¹ Մրվանձոյանց Գ., Երկեր, հ. I, Եր., 1978, էջ 340, ՀԲԲ, հ. II, էջ 497:

⁴² ՀԱԲ, հ. II, էջ 664:

⁴³ ՀԲԲ, հ. II, էջ 497:

Հայ *կուտ արմատը, մեր կարծիքով, հանգում է հ.-ե. *g^uōd- նախաձևին և իր զուգահեռներն ունի ի դեմս հայ. կով և շումեր. ցւս «ցուլ» բառերի: Ճիշտ է, վերջինս համարվում է հնդեվրոպական լեզուներում «կով» նշանակող բառերի արմատակիցը,⁴⁴ բայց հնչյունաբանորեն ավելի մոտ է ոչ թե դրանց *g^uou նախաձևին, այլ հայ *կուտ g^uōd- արմատին, որովհետև հ.-ե. *g^u->հայ. կ, հ.-ե. *d-> հայերեն տ: Ի դեպ, շումեր. ցւս «ցուլ» բառը կարող էր նախապես նաև «այծ» նշանակել,⁴⁵ նրան փոխանցված իր մատողաշի միջնորդությամբ: Այս տեսանկյունից ուշագրավ է, որ հայերեն ցուլ «խառնոց եղջերավոր անասունի արուն» բառի հունարեն արմատակիցները տարբեր «անասունների ձագ» են նշանակում, իսկ յաւանակ բառը, որ հին հայերենում նշանակում էր «ձագ չորքոտանիների, հատկապես իշու, ձիու, նաև եղնիկի», բարբառներում և արդի գրականում ստացել է «ավանակ», «էշ, մեծ էշ» իմաստները:⁴⁶

*Կուտ (>կտի, կտիկ «այծ, ուլ») արմատի «փորագրություն, գիր» հասկացությանը ևս հատկացված լինելու փաստն են արձանագրել հետևյալ հայերեն բառերը. կուտ «սպի, մարմնի վրա ցտած նշան», որից՝ գիր կտեալ «մահտեսիների ձեռքի վրա բանված պատկեր»,⁴⁷ «մահտեսիների կռների վրա դաճած նկար, հաջի արած», կտել «կետ-կետ կամ կուտ-կուտ նշաններ դնել, մարմնի վրա գանազան նշաններ կամ նկարներ դաճել»,⁴⁸ մանավանդ՝ միջնադարյան «Բառգիրք հայոց»-ի «Կտեալ-զծեալ, կամ գրեալ» բառը:⁴⁹

Քարայծի սերտ կապը «փորագրություն, գիր» հասկացության հետ հաստատվում է նաև քաղ «արու այծ» և «Քաղակ-քանդակում»⁵⁰ բառերի արմատակիցներ լինելու միջոցով. քաղակ<*քաղ-ակ (հմմտ. բոն-ակ, ձոր-ակ, տն-ակ և այլն): Հայերեն նույնարմատ քաղ «ընտրելով պոկել, հավաքել» և ցել «ճեղք, պատռվածք» բառերը ծագած են համարվում հ.-ե. *q- և *sqel-/*sk'el- նախաձևերից: Դրանցից առաջինն, ըստ Հ. Աճառյանի, ծագում է նույն արմատի s-ից զուրկ, իսկ երկրորդը՝ s-ով ձևից:⁵¹ Քաղ և քաղակ բառերը՝ «արու այծ» և «քանդակում» նշանակություններով, իմաստով հարում են նախաձայն s-ն պահպանած հնդեվրո-

⁴⁴ ИЯИ, т. II, стр. 575, ЗУФ, h. II, էջ 639:

⁴⁵ Ուշագրավ է, որ փյունիկյան այբուբենում «ա» հնչյած **V** և **A** տառանշանները (նաև սրանց կողքի դրված տեսակները) ալեֆ «ցուլ» էին կոչվում, բայց ավելի նման էին այծագլխի, քան ցլագլխի: Ըստ երևույթին, գործ ունենք արադական ալպու «եզ, ցուլ» կոչված սեպախմբի ազդեցության հետ՝ ծագած շումերական գուղ «կով, ցուլ» մեհենագրից (**Khosro Khazai**, նշվ.աշխ., էջ 24): Հունական A-ն, լինելով իր փյունիկյան նախատիպի գլխիվայր շրջված տեսակը, դարձյալ այծագլուխ է հիշեցնում և գլխավորում է տառաշարքն այնպես, ինչպես առաջնորդ այծն իր հոտը: Իսկ այդ տառանշանը արտահայտում է ինչպես առաջին հնչյունը փյուն. ալեֆ «ցուլ» (<հուն. ալֆա) բառի, այնպես էլ հուն. α'ξ «այծ» և հայ այծ հնդեվրոպական ծագումով արմատակից բառերի (ЗУФ, h. I, էջ 169):

⁴⁶ ЗУФ, h. III, էջ 390-391, 591, h. IV, էջ 462:

⁴⁷ ЗУФ, h. II, էջ 664:

⁴⁸ ЗУФ, h. II, էջ 496-497:

⁴⁹ «Բառգիրք հայոց», էջ 171:

⁵⁰ Նույն տեղում, էջ 329:

⁵¹ ЗУФ, h. II, էջ 541-542:

պական ազգակից լեզուների հետևյալ բառերին. հուն. σάλλω «փորել», «քաղհանել», σκαλίζ «բրիչ», թրակ. σάλλμη «դանակ, թուր», խեթ. iškallāi «պատռել, ճեղքել, խորտակել», լատին. scalpo «քանդակել», լիտվ. skėlti «ճեղքել», հին իսլ. skalm «թուր, դանակ» և այլն:⁵²

*Քաղ արմատի «ճեղքող, խորտակող, պատռող» իմաստի զարգացումով ունենք ինչպես հեթանոս հայերի ռազմի աստծու՝ Վահագնի վիշապաքաղ մակդիրը (լայնաբարձ՝ «վիշապասպան» իմաստով), այնպես էլ քաղ «արու այծ» բառը: Այս վերջինի զարգացման աստիճանի վրա է հունարեն (պելասգերենի՞) ἰξάλος «կրտած այծ, քաղ» բառը, որը Գ. Ջահուկյանը հակված է համարելու մեր քաղեն/քեղի և ցելու՛մ բառերի (վերջինիս հ.-ե. *sk- նախաձայնով ձևից) արմատակիցը:⁵³ Թե՛ հայերեն, թե՛ հունարեն բառերի դեպքում ի նկատի է առնվել պոզահարող արու այծը: Եթե հայերեն քաղ և հունարեն ἰξάλος բառերը ի ցույց են հանում արու այծի «ճեղքող խորտակող» լինելու իրողությունը, ապա հայ. քաղակ «քանդակումն» և լատին. scalpo «քանդակել» նրանց արմատակից բառերը բացահայտում են մեկ ուրիշ իրողություն՝ այծին, ապա՝ դիցայծին, վերագրված քարեղեն նյութը փորագրելու, քանդակելու կարողությունը:

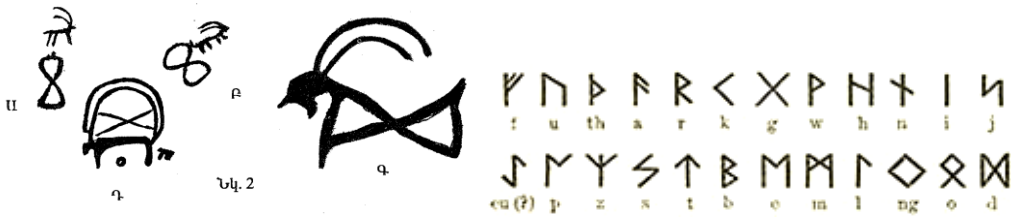
Հունարեն ἰξάλος բառը մեզ տանում է դեպի հունա-էտրուսկյան ծագումով լատինական այբուբենի X տառանշանը, որի հքս անունը կրկնում է հունարեն բառի առաջին մասը (այբուբենների հիմք դարձած մեհենագրություններում ձայնավորումը ակրոֆոնիկ՝ առաջնավանկային, առաջնաձայնային էր), իսկ տեսքը՝ Հայաստանի ժայռապատկերներից հայտնի և դրանցում այծապատկերներին ուղեկցող \times նշանը (նկ. 2):⁵⁴ Հին գերմանների մեհենագրային ծագումով ռունական այբուբենում (նկ. 3) կար X նշանագիրը՝ g (q) հնչումով: Ուշագրավ է, որ գերմանական լեզուներում կան «ուլ, այծիկ» և «էգ այծ» նշանակող, նույնպես g (q) հնչում ունեցող մի շարք բառեր. Հմմտ. գոթ. gaits, հին անգլ. gāt, անգլ. goat, հին իսլ. geit, հին բարձր գերմ. geiz, որոնց հ.-ե. *g^(h)it՝ նախաձևը համարվում է նախասեմական լեզվից կատարված փոխառություն:⁵⁵ Թեպետև նշվել է գերմանական լեզուների հիշյալ բառերի և լատին. haedus «այծիկ, ուլ» բառերի ազգակիցներ լինելու իրողությունը, բայց հաշվի չի առնվել, որ դրանք իրենց արմատակիցներն ունեն հայերենում՝ ընդ որում արմատի ավելի նախնական նշանակությամբ:

⁵² ՀԱԲ, հ. II, էջ 541-542: Ջահուկյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 59, Դեորգիև Բ., նշվ. աշխ. էջ 114:

⁵³ Ջահուկյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 114, ծան. 33:

⁵⁴ Մարտիրոսյան Հ., Բարայեյան Հ., նշվ. աշխ., նկ. 150, Մարտիրոսյան Հ., Գեղամա լեռների ժայռապատկերները, «Հայաստանի հնագիտական հուշարձանները», 11, Եր., 1981, աղ. I: Նույնի, Հայաստանի նախնադարյան նշանագրերը և նրանց ուրարտա-հայկական կրկնակները, Եր., 1973, էջ 23, աղ. V: Կարախանյան Գ., Մաֆյան Պ., Սյունիքի ժայռապատկերները, «Հայաստանի հնագիտական հուշարձանները», 4, Եր., 1970, աղ. 246, նկ. 1, աղ. 122, նկ. 2, աղ. 114, նկ. 4:

⁵⁵ ИЯИ, т. II, стр. 586.

Խոսքը հայերեն *կայթ* բառի և նրա տարբերակ **կայտ* (*կայտառ* և *կայտիռ* բառերում) արմատի մասին է, որոնք համարվում են հավաստի ստուգաբանություն չունեցող արմատներ:⁵⁶ *Կայթ* նշանակում է «ցատկոտնելը, ոտքի թփրոտոց, ուրախության՝ ցնծության պար», որից՝ *կայթել* «ուրախանալ, ցատկոտել, խաղալ»՝ այծերին և հատկապես ուլերին բնորոշող իմաստներ (հմմտ. Հիշյալ *ἄσλος* բառը՝ «ցատկող, աշխույժ») իմաստով գործածված հենց այծի համար:⁵⁷ *Կայթել* նշանակում է նաև «ծափ գարնել», իսկ *կայթս հարկանել* «բաժակին ուժգին խփելով հնչեցնել»:⁵⁸ Վերջիններս ևս առնչվում են այծերին, երբ ի նկատի ենք առնում արու այծերի մենամարտը կրկնող ռազմական *ծափ պարերի* համապատասխան ավազանները և նախնական բաժակները այծի պոզերից լինելու հանգամանքը: *Կայտառ* բառը բաղկացած է *կայտ* արմատից, *-առ* վերջածանցից (հմմտ. *խոչառ*, *հաւ-առ*, *պայծ-առ*, *վրտ-առ* և այլն) և նշանակում է «աշխույժ, առույգ, եռանդուն»: Ըստ Հ. Աճառյանի՝ սրա երկրորդ ձևն է *կայտիռ* «ուրախություն, ուրախությունից խաղալ ցատկոտելը», որից՝ *կայտալ* «ուրախ ուրախ վազվոտել, եռալ-զեռալ»:⁵⁹ *Կայտ* արմատի **կայծ* տարբերակի երբեմնի գոյության ընդունումը (*տ/ծ* հնչյունական համապատասխանության տեսանկյունից հմմտ. *բոււտ/բուծել*, *մոււտ/մուծել*, *պիղտ/պիղտոր/պիղծ*, *տատանել/ծածանել* արմատակից գույզերը) մեզ նորից տանում են «այծ» և «գիր» հասկացությունների իմաստաբանական միասնական դաշտ. հմմտ. «Կայծել-դրաշմել, կամ գրել»:⁶⁰

Հայերենի և գերմանական լեզուների հիշյալ բառերի ազգակցության փաստը հնարավոր է դարձնում ուղղակի կապի բացահայտումը նաև հին գերմանների ռունական այբուբենում *d* (դ) հնչյած նշանի և Հայկ (Օրիոն) համաստեղության գծապատկերը ներկայացնող նշանների միջև: Ժայռապատկերներից սկսած՝ սա համարվել է խորհրդանշանը հայոց աստվածային նախահայր Հայկի, որովհետև այս համաստեղությունը նրան էր ձուլված և նրա անունով էլ կոչվում էր *Հայկ/Հայկն*: Ժայռապատկերներում այս նշանը հաճախ է պատկերված Հայկին խորհրդանշող առաջնորդ քարայծի հետ միասին՝ անգամ վերջինիս մարմնի փոխարեն:⁶¹ Վերևում նշվեց, որ վաղ հ.-ե. *DY* արմատը ժառանգ լեզուներում ունի ինչպես «այծ», այնպես էլ «լույս» և «աստված» նշանակող հետնորդներ (հմմտ. հայ. *տիկ*, *տիւ*, *Տիւր*): Այս *DY* արմատն էլ պայմանավորել է գերմանական ռունների

⁵⁶ ՀԱԲ, հ. II, էջ 505-506, 510:
⁵⁷ *Ջահուկյան Գ.*, Հայերենը և հնդեվրոպական հին լեզուները, Եր., 1970, էջ 86:
⁵⁸ ՀԱԲ, հ., II, էջ 505:
⁵⁹ Նույն տեղում, էջ 509-510:
⁶⁰ «Բարդիբ հայոց», էջ 157:
⁶¹ *Պետրոսյան Ս.*, Հայոց մեհենագրության ակունքներում, Եր., 2008, էջ 7-8, 14-15, նկ. 2 գ:

✠ նշանի d (դ) արտասանությունն այնպես, ինչպես Հայկ (Օրիոն) համաստեղությունը պայմանավորել է նրա տեսքը:

Գերմական լեզուներն ունեն «տառ, գիր, գիրք, գրություն» և այլն նշանակող հետևյալ բառերը. գոթ. *bōka*, հին իալ. *bók*, հին անգլ. *bōc*, հին բարձր գերմ. *buoh* և այլն, իսկ սլավոնական լեզուները՝ հին սլավ. *bukŭ* «տառ», հին ռուս. *букы*, *буквь* «տառեր, գրեր, գիր, գրություն, նամակ» և այլն:⁶² Գերմանական և սլավոնական լեզուների այս բառերը համարվում են ծագած հաճարենու, կաղնու հնդեվրոպական անուններից, ընդ որում, սլավոնական լեզուների բառերը իրենց *k*-երի պատճառով համարվում են փոխառյալ գերմանականից: Այսուհանդերձ, հայկական տվյալների լույսի ներքո այդ երևույթը հնարավոր է, որ այլ բացատրություն ունենա: Ապացուցված է, որ հայ. *բուծ* (<հ.-ե. **bhug'o-*) «ուլ, գառ» բառը արմատակիցն է հին հնդկ. *bukkā* «այծ», պարս. *buz* «ուլ, այծ», հին իռլ. *boc* «արու այծ», հին իալ. *bukkr*, հին անգլ. *bucca*, հրգ. *boc* և այլն բառերի:⁶³ Վանա լճի ավազանում գտնված հին հայկական *Բզնունիք* (<**Բուզ-ն-ունի-ք*), *Բուծունիք* (<**Բուծ-ունի-ք*) և *Բոզունիք* (<**Բոզ-ունի-ք*)⁶⁴ գավառների անուններում *բուծ* բառի հնչյունական տարբերակների գոյությունը հին հնդկերեն *bukkā* բառի հետ կարող են վկայել հոգուտ այն բանի, որ նրանց հիմք հնդեվրոպական արմատը ժառանգ լեզուներում (թաբուի, նաև **bhug'o-*-ի զուգահեռ **bhugo-* ձևի պատճառով) կարող էր և այլ կերպ արտահայտվել:⁶⁵

Եթե այդպես է, ապա «գիր, գրություն» նշանակող սլավոնական լեզուների վերոհիշյալ բառերը ևս կարող են փոխառյալ չլինել և արմատակիցները լինել «այծ» նշանակող ազգակից լեզուների բառերին: Այս դեպքում ի նկատի առնենք, որ գերմանական ու սլավոնական ցեղերի հնդեվրոպական լեզվակիր նախնիները ևս հայերի նախնիների հետ հնդեվրոպական միասնության դարաշրջանում բնակվել են Հայկական լեռնաշխարհում և մերձակա տարածքներում: Քիչ հավանական է, որ քարիդարյան մարդը ավելի վաղ սկսեր ծառերին նշաններ դնելը, քան դրանք քարերին ու ժայռերին փորագրելը: Ծառերին փորագրելը հաջորդելու էր քարերին նշանագրելուն՝ լեռնային նախահայրենիքից անտառապատ տարածք կատարված բնակչության արտագաղթի հետևանքով:⁶⁶

⁶² ИЯИ, т. II, стр., 622-623.

⁶³ ՀԱԲ, հ. I, էջ 482:

⁶⁴ Երեմյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 45, 108-109:

⁶⁵ Պետրոսյան Ս., Հայոց մեհենագրության ակունքներում, էջ 18-20:

⁶⁶ Նույնպիսի մի պատճառով հյուսիսային լեռներից միջագետքյան հարթավայր տեղափոխված բնակիչները քարին նշանագրելը անհրաժեշտաբար փոխարինել էին կավե սալիկներին նշանագրելով: Ըստ այդմ հասկանալի է, թե ինչպես է Հայկ (Օրիոն) համաստեղության գծապատկերը ներկայացնող ✠, ✨ նշանը «աստված» նշանակող * և «կին» նշանակող ▼ նշանների հետ միասին հայտնվել վաղ շումերական կավե սալիկներից մեկի վրա (նկարները տե՛ս *ú Mallowan M.E., L'aurore de la Mésootamie et de l'Iran, Éditions sequoia, Paris-Bruxelles, 1966, p. 65, fig. 59-61; "Le berseau de l'humanité", La présente édition de L'encyclopédie de la civilisation est publiée sous la direction de Marcel Brion de l'Académie française, Londres, Genève, 1976, p. 87, fig. 111*):

Այս տեսանկյունից ուշագրավ է հայ. *գիր* բառը, որի «տառ, գրություն» նշանակությունից ավելի հին է «փորագրել, քանդակել» նշանակությունը, ինչը գալիս է դեռևս հնդեվրոպական միասնության ժամանակաշրջանից: Նրա հիմք հ.-ե. **uer-* արմատից են ծագում նաև ժառանգ լեզուների հետևյալ բառերը. հին հնդկ. *vrana* «վերք, պատվածք», հուն⁶⁷ *ρίνη* «խարտոց», ալբ. *vore* «վերք», հին սլավ. *rana* «վերք», անգլ. սաքս. *wrōtan* «փորել» և այլն:⁶⁷ Ըստ Հ. Աճառյանի՝ «մեր բառի հետ ճիշտ համեմատելի են գոթ. *writ* «գիր», անգլոսաքս. *writ* «գիր», *wroett* «փորագրություն, զարդարանք», *writan*, մագ. *written*, որոնք բխում են նույն *wer-* արմատից՝ աճած *t* աճակնով և նշանակում են «վիրավորել, պատռել, փորագրել, նկարել, գրել», իսկ նշանակության զարգացման համար հմնտ. հուն. *γράφω* «ճանկոել, փորագրել, գրել, նկարել», որի համար էլ՝ հայ. *քերել* և *քերականություն*:⁶⁸ «Գրել»// «քարին փորագրել» նշանակությունը պահպանվել է հետագա դարերում ևս: Մովսես Խորենացին հետևյալ կերպ է նկարագրում մեսրոպյան այբուբենի արարումը: Մեսրոպ Մաշտոցն աղոթելիս «տեսանէ ոչ ի քուն երազ եւ ոչ յարթութեան տեսիլ, այլ ի սրտին գործարանի երեւութացեալ հոգւոյ աչաց թաթ ձեռին աջոյ *գրելով ի վերայ վիմի*, զի որպէս ի ձեան վերջջ գծին՝ *կուտեալ ունէր քարն...* եւ յարուցեալ յաղօթիցն՝ եստեղծ զնշանագիրս մեր...»: ⁶⁹

Ինչպես **կուտ* «այծ» (որից՝ *կտի*, *կտիկ* «այծ, ուլ») և «*Կտեալ*-գծեալ, կամ գրեալ»,⁷⁰ այնպես էլ *քաղ* «արու այծ» և «*Քաղակ*-քանդակումն»⁷¹ արմատակից գույզերը վկայում են, որ դարեր ու հազարամյակներ շարունակ հայի լեզվամտածողության մեջ պահպանված են եղել հայոց հնագույն գրության ժայռապատկերային փորագրություն լինելու վերհուշը և դրա «իծագրեր» կոչվելու պատճառների գիտակցումը: Դրանցից գլխավորները լինելու էին. 1. քարայծերի բնակեցրած ժայռոտ բարձունքներում ժայռապատկերների գտնվելու իրողությունը, 2. Ժայռապատկերն ստեղծողների այծամարդ կամ դիցայծ լինելու մասին պատկերացումը, 3. առասպելաբանական այծի կճղակ (եղունգ) ըմբռնված օբսիդիանի (սատանի եղունգ) միջոցով ժայռապատկերների փորագրված-գրված լինելու դարեր փոխանցված հուշը: Դրանց «իծագրեր» կոչվելու առիթով կարելի է նշել նաև, որ օբսիդիանե ծայրակալով գրոցին փոխարինած մետաղե գրոցի պատճառով հետագա փորագիր գրերը կոչվել են նաև *երկաթագրեր*՝ այնպես, ինչպես նույն պատճառով *երկաթագիր* էր կոչվում մեսրոպյան այբուբենը:

Բերված նյութը և դրա վերլուծությունը մղում են հետևյալ եզրակացության: Հնդեվրոպական հնագույն գրությունը եղել է ժայռափոր պատկերագրությունը: Հայկական լեռնաշխարհի ժայերին հնդեվրոպական տեղաբնիկ ցեղերի կողմից նախ օբսիդիանե, ապա՝ մետաղե ծայրակալով գրոցի միջոցով արված

⁶⁷ ՀՄԲ, հ. I, էջ 561:

⁶⁸ Նույնը:

⁶⁹ *Խորենացի*, Գ, ծգ:

⁷⁰ «*Քաղգիրք հայոց*», էջ 171:

⁷¹ Նույն տեղում, էջ 329:

փորագիր «իծագրեր»-ժայռապատկերներն են դարձել հիմքը հայկական, թերևս մյուս հնդեվրոպական ժողովուրդների ևս, մեհենագիր գրությունների:

“ИЦАГРЕР”- НАСКАЛЬНЫЕ ИЗОБРАЖЕНИЯ С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ КУЛЬТА ГОРНОГО КОЗЛА И КОЗЛИНОГО БОЖЕСТВА

____ *Резюме* _____

____ *С. Петросян* _____

В наскальных изображениях “ицагрер” (“козлиное писание”) Армении зафиксированы и символические сцены. Некоторые петроглифические знаки этих сцен являются иероглифами. Мовсес Хоренаци в своем труде “История Армении” пишет об исполине Торке, который, руками хватая скалы, мог сглаживать их шереховатости ногтями и вырезать на них орлов и тому подобное (Хоренци, II, 8). Без сомнения, речь идет о наскальных изображениях армянских гор. Значит, Торку было приписано изобретение петроглифических знаков – древнейшего иероглифического письма Армении. Из этого письма позднее возникло иероглифическое письмо языческих армян, помещенных в средневековых армянских манускриптах. Однако известно, что в пантеоне языческих армян богом письменности считался Тир. Он-писец верховного бога Арамазда, толкователь снов и гадальщик, его эпитеты գրիչ, գրող (“писец, пишущий”). Последнее слово значит также “черт, злой дух”. Интересно, что Мовсес Хоренаци описал внешность Торка как мрачного, безобразного человека со сплюснутым носом и свирепым взглядом глубоко посаженных глаз. Дело в том, что мифологические образы Торка и Тира происходят от одного тотемического прототипа: это горный козел. Ср. и.-е. *dor-k-> арм. Տորք, греч. δорκάς “серна, косуля”, и.-е. *dig- “коза, козел” <ранн. и.-е. DY> Տիր, տիկ “бурдюк, волынка” (<“коза”). Фактически, налицо мифологическое представление и.-е. предков армян о двух божественных близнецах, действующих сообща в деле создания наскальных изображений армянских гор, значит и иероглифического письма языческих армян.

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Պետրոսյան Մարգի Գարեգինի - պ.գ.դ., ՀՀ ԳԱԱ
Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն,
ԳՊՄԻ պատմության և իրավագիտության ամբիոն,
E-mail: Vahe1996@mail.ru